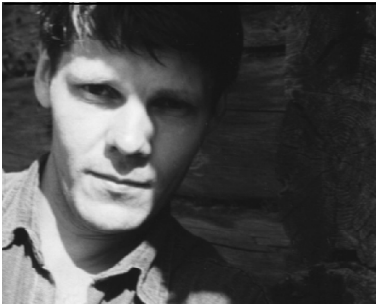

Сяргей Шапран

...Расія абвесыціла дысідэнтам Салжаніцкіна,
у Беларусі гэты крыж хацелі ўзваліць на мяне...

«КДБ мае звесткі...»

Старонкі кнігі «Васіль Быкаў. Гісторыя жыцця ў дакументах, публікацыях, успамінах, лістах»

У 1969 годзе памірае бацька Васіля Быкава – Уладзімір Фёдаравіч. «Бацька перад сьмерцю доўга хварэў на нейкую ліхаманку, якую лячылі ў Селіцкай бальніцы, ды марна. Ён дужа пакутваў — ад хваробы і яшчэ за сына. Як я прыезджаў апошнім часам, пільна ўглядаўся ў мяне і цяжка ўздыхаў: «Дастаецца табе, сыноч, лепш бы ты кінуў пісаць». Пад страхом хлеўчука ў яго даўно ляжала колькі хваёвых дошак, якія, мяркуючы па ўсім, чакалі свайго часу. Не дачакаўся мой стары бацька, калі я кіну пісаць. З тым і пайшоў у хвойнік пасярод вёскі, дзе сабраліся ўсе тамтэйшыя пакаленьні жыхароў. Жылі і адносіліся адзін да аднаго па-рознаму, але тут ляжаць цесьненька — у міры і згодзе. Мусіць, толькі на могілках тое і магчыма»¹.

Сапраўды, тое магчыма, мусіць, толькі на могілках. У гэты час, напрыканцы 60-х — пачатку 70-х гг., В. Быкаў па-ранейшаму застаецца галоўным «аб'ектам» аналітычных партый-

*Працяг.
Пачатак
у № 6 (25),
і №1-4 (26-29).
Часопісны
варыянт.*

¹ *Быкаў В. Доўгая дарога дадому. Мн.: ГА БТ «Кніга», 2003. С. 261.*

ных матэрыялаў. «...Чытаючы цэлыя стосы матэрыялаў, стваралася ўражаньне, што ў Гродзенскага абкама партыі і ў ЦК КПБ не было большых клопатаў, як толькі весці змаганьне з «непрыручаным» пісьменьнікам. Творчасць Быкава ведалі ўжо і палюбілі мільёны чытачоў, а ў аналітычнай запісцы, якая датавана 1970 годам, сьцьвярджалася: «В. Быков — автор произведений «Журавлиный крик», «Измена», «Третья ракета», «Альпийская баллада», «Мёртвым не больно», «Проклятая высота», «Круглянский мост» — допустил серьезные изъяны в показе войны. Концепция его произведений очень схематична, в известной мере заданна. Свой «пункт наблюдения» В. Быков обычно переносит внутрь определенной, даже локальной жизненной ситуации, что приводит к серьезным идейным просчетам: частное выдается за общее, теряется ощущение духа целого, ощущение масштабов и исторических горизонтов нашей победы». І так бясконца»¹.

«На партыйных і гаспадарчых мерапрыемствах у вобласці з зайздроснай увагай і смакам абмяркоўваліся «ідэалагічныя дывэрсіі» гродзенскіх літаратараў. Нават патрабавалі адказу ў сакратара абкама па ідэалогіі А. Ульяновіча, які ня ведаў, як апраўдацца, але абяцаў «спусьціць штаны» з Карпюка і Быкава. Адна надта кіраўнічая дама, мусіць, хацела апраўдаць Быкава гэкім аргументам: чаго ж вы хочаце ад чалавека, які нават ня скончыў ВПШ, бо ня член партыі? Да таго ж ня п'е»².

Пільную ўвагу да гарадзенскага пісьменьніка праяўляюць і Старая плошча і КДБ, у прыватнасці, яго новы кіраўнік Ю. Андропаў напіша ў адрас ЦК КПСС:

Комитет ЦК КПСС
Государственной безопасности Секретно
при Совете Министров СССР
20 июня 1969 г.

Комитет государственной безопасности Белоруссии располагает данными о политически нездоровых настроениях белорусских писателей — члена КПСС КАРПЮКА и БЫКОВА...

Карпюк нелегально распространяет среди своих знакомых различные пасквили в виде книги Гинзбург-Аксеновой «Крутой маршрут» и другие. Отрицательно воздействует на молодежь. Под его влиянием студент Гродненского пединститута МАЛАШЕНКО пишет стихотворения, проникнутые пессимизмом и упадничеством, некоторые из них содержали вредный политический смысл...

Взгляды КАРПЮКА в определенной степени разделяет БЫКОВ, автор тенденциозной повести «Мертвым не больно»...

В настоящее время к БЫКОВУ проявляют повышенный интерес идеологические центры противника. Это видно, в частности, из переписки с ним сотрудницы закрытого сектора «Народно-трудового союза» (НТС), которая ведет его антисоветскую обработку. С БЫКОВЫМ установил контакт подозреваемый в принадлежности к спецорганам противника итальянец ПОДЖИ, высказывающий намерение в этом году приехать в Советский Союз...

Комитетом госбезопасности Белоруссии с санкции ЦК Компартии республики готовятся мероприятия, направленные на предотвращение возможных враждебных акций со стороны названных лиц.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета

Государственной безопасности Ю. Андропов.³

Што датычыцца распаўсюджваньня А. Карпюком «различных пасквилей», дык

¹ Законнікаў С. «Дома лепей...» // Наш Быкаў. Мн.: ГА БТ «Кніга», 2004. С. 335-336.

² Доўгая дарога дадому. С. 294-295.

³ Бабич Д. Он был в России больше, чем поэт... // Комсомольская правда. 1992. 16 окт.)

адбывалася гэта дзякуючы менавіта Быкаву: «З Масквы Быкаву ішла амаль уся літаратура «самвыдату», якую потым разьмяркоўваў Карпюк (а затым, сабраўшы ў чытачоў, вяртаў Васілю). Што-кольвек, праўда, Аляксея здабываў з Польшчы».¹

Зрэшты, «мерапрыемствы», распрацаваныя супраць гарадзенскіх інтэлігентаў былі зусім не шаблонныя, — Барыс Клейн успамінаў: «Аднойчы мы з Васілём вярталіся з чарговага вечаровага шпацыру. З двара майго дому на вуліцы Энгельса выбеглі незнаёмыцы. Я паспеў разгледзець аднаго — таго, хто балюча стукнуў мне ў твар кулаком і разьбіў акуляры. Быкаў у сваёй кнізе піша, што нападнікаў было трое. Калі я ўпаў, ён схпіўся з імі, але ня змог нікога затрымаць. Скардзіцца ж мы не пайшлі. Каму і на каго? Іх паслалі, яны зрабілі сваё...»²

Трэба дадаць такую істотную дэталь, прыгаданую Быкавым: адзін з нападнікаў «раптам наблізіўся амаль ушчыльную, але замест таго каб ударыць, ціха сказаў: «Простите, ребята!»³

Прыкладна ў гэты ж час пісьменьніку выбіваюць шкло ў кватэры. Аляксея Пяткевіч прыгадвае:

— Калі на кватэры Быкава пабілі вакно, Васіль Уладзіміравіч адразу патэлефа-наваў мне: «Зайдзі», але не патлумачыў, з якой нагоды.

Я прыйшоў, ён, правёўшы мяне, паказаў — у вакне была дзірка з трэшчынамі.

— Адкуль гэта?

— Невядома хто, — кажа.

Ён быў вельмі ўзбуджаны, вельмі, я ніколі ня бачыў яго такім. І сапраўды — калі ўжо вокны б'юць!.. Але пагаварыўшы, ён супакоіўся. Было відавочна, яму трэба было выгаварыцца. Пасля ўжо Надзя накрыва нешта на стол, і мы прадоўжылі размову...»

Пазьней Быкаў раскажа Анатолю Кудраўцу пра яшчэ адзін выпадак, які адбыўся з ім у другой палове 60-х: «Кватэра наша была на першым паверсе. Вечарэе. Я сяджу за сталом, стол каля акна. На процілеглым баку вуліцы спыняецца «газік», прыадчыняюцца дзверцы. Ніхто з машыны не выходзіць, але я раптам чую, як па маім целе разьліваецца млявасьць, няма чым дыхаць... Разуваю: яшчэ трохі — і ўсё, сканаю... Неяк спаўзаю з крэсла і, як магу, дабіраюся да «хуткай»... Там мне зрабілі некалькі ўколаў, трохі адышоў, супакоіўся... Вярнуўся дамоў. Машыны няма. Відаць, узьдзеянчалі токамі высокай частаты, каб вось так, адразу, перакрыць дыханьне...»⁴

Гэтую гісторыю, са словаў Васіля Уладзіміравіча, дапоўніў Міхась Тычына:

— Ужо пасля, у бальніцы, калі вакол яго бегалі-мітусіліся ўрачы, у прыадчыненых дзверы ён убачыў, што ў пакойчыку ходзіць чалавек у цывільным. Васіль Уладзіміравіч адразу зразумеў, хто гэта яго «вартуе»... Пасля, распавядаў Быкаў, ён шмат думаў над гэтым выпадкам. Ён жа ведаў, што здарылася з Маркавым у Англіі, — той славуці ўкол балгарскага журналіста парасонам. І калі ўжо пазьней Васіль Уладзіміравіч сустрэўся ў Маскве з пісьменьнікам Уладзімірам Вайновічам, той распавёў, што тое самае было аднойчы і з ім — раптам ні з таго ні з сяго страціў прытомнасць. Тады для Быкава ўсё стала зразумела, таму што раней ён не выключыў, што проста ўзьніклі праблемы са здароўем... Дарэчы, падобная гісторыя пасля неаднойчы здарыцца ў быкаўскім жыцці.

У кватэры пісьменьніка, нарэшце, ставяць тэлефон. З аднаго боку, гэта, канешне, было зручна, але з другога — «пачалося іншае ліха»: «пачалі званіць — з

¹ Клейн Б. Недагаворанае. Разьдзелы з успамінаў // Дзеяслоў. 2004. № 10 (3). С. 193.

² Там жа. С. 191.

³ Доўгая дарога дадому. С. 299.

⁴ Кудравец А. На крыжы часу // Наш Быкаў. С. 207.

Горадні, Менску, Масквы ці чорт ведае адкуль, — не называючыся. То быў форменны тэлефонны тэрор, пэўна ж, кімсьці арганізаваны. Але вядома, кім. У любы час дня і ночы трашчэў тэлефон, устрывожаны, я ўскокваў з ложка і чуў першае пытаньне: «Да якога часу вы будзеце падрываць савецкую ўласць?» Або: «Многа вам заплаціла ЦРУ за паклёп на партыю і Чырвоную Армію?»¹

І, здалося б, дробязь, але прыкладна ў той жа час Быкаў заўважае, што дома ў яго — «пасля таго, як з кватэры вымяталіся гаспадары» — бываюць нязваныя «госьці», таму што знікаюць некаторыя рэчы, у прыватнасці, кніга «1941, 22 июня» А. Некрыча, якога толькі што разграмілі ў друку, і лісты ад адной эмігранткі «з апісаньнем яе асабістых прыгодаў у Менску падчас акупацыі». Болей таго, ня выключана, што кватэра праслухоўваецца.²

І таму размовы з сябрамі адбываюцца звычайна на вуліцы — распавядае Іна Карпюк:

— Как правило, это звучало так: «Пойдем поговорим на улицу». У нас есть такой лесопарк — Пушки называется, там и встречались. А в квартире... Вот почему у нас телефон в коридоре стоит... Прихожу однажды к Васе, а у него телефон подушкой накрыт.

— Василь, а зачем подушкой-то?

— Так слушают же! Записывают, — отвечает.

Тогда и мы вынесли свой телефон в коридор, с тех пор он у нас в прихожей...

Обсуждали проблемы внутри- и внешнеполитические. Пересказывали друг другу, что передавал «Голос Америки» (Алексей, кстати, если ехал куда-нибудь, обязательно брал с собой транзистор); привозили чемоданами польские газеты, обсуждали какие-то самиздатовские вещи... Я тоже иногда гуляла с ними и ни разу не слышала, чтобы они говорили о каких-то бытовых вопросах — сколько стоит колбаса или же мешок картошки. Но это были и не антисоветские разговоры, это были разговоры — не сочтите за пафос — настоящих патриотов. Эти мужчины просто хотели, чтобы жизнь, наконец, стала нормальной...

«Ситуация остракизма продолжалась долго, не месяцы — годы. Проживая в то время в провинции [...], автор полностью испытал еще и местную кампанию гонений, преследований по месту работы, битья окон в квартире, нападения хулиганов на улице — по науськиванию местных органов КГБ. Начались вызовы в эту организацию, иногда на работу в редакцию газеты наведывался оперативный офицер госбезопасности, проводивший долгие часы в беседах-допросах, главной задачей которых было давление с целью добиться покаяния. Когда этого не получилось, руководители КГБ прибегли к более решительным мерам. Из числа близких знакомых автору лиц было завербовано несколько сексотов, благодаря донесениям которых ГБ начала стряпать уголовное дело. Последним актом в нем явился вызов автора в республиканское управление Госбезопасности в Минске, где высокопоставленный генерал-гебист, не мудрствуя лукаво, рассказал то ли был, то ли притчу из собственной практики на прошлой войне. Суть ее состояла в том, как группа партизан (с рассказчиком в их числе) расправилась с коллаборантом, начальником полиции на Полесье по фамилии Быков (?). «Стоя возле зажженной лампы сбоку, я вмазал ему в ухо из маузера, — только мозги полетели по бревнам стены». Смысл этой устрашающей картины был слишком очевиден для автора [...]»³

Да слова, у гэтай гісторыі быў і фінал, які вядомы ў пераказе Г. Сьвірскага: «Вызвал яго [В. Быкава. — С. Ш.] недавно начальник гродненскаго управления

¹ Доўгая дарога дадому. С. 292

² Там жа. С. 268-270.

³ Быков В. Мертвым — не больно. Больно — живым // Нёман. 1992. № 1. С. 144-145.

ГБ, продержал три часа в приемной, а потом, пригласив в кабинет, начал рассказывать, как он лично расстреливал власовца. Как в упор выстрелил ему в висок, в сарае, и мозги брызнули на стену... «Понятно?!» — завершил начальник свой воспитательный рассказ.

Василь Быков в ответ поведал о сходной истории: «У нас в полку был трус и дезертир по фамилии ... — И он назвал фамилию начальника гродненской ГБ. — Так мы его к двум танкам привязали и надвое разорвали».

— Идите! — прокричал взбешенный начальник управления ГБ. — У меня к вам больше вопросов нет!»¹

Між тым няшмат ёсьць сьведчаньняў пра гэты перыяд жыцьця пісьменьніка, і таму каштоўным уяўляецца кожны аповед, такі, напрыклад, як аповед Сьвятланы Алексіевіч:

— Кажется, уже на третьем курсе вместе с подружкой я даже специально поехала на практику в гродненскую газету, где в то время литконсультантом работал Василь Владимирович. Я не придумала ничего лучше, как купить огромный букет красных роз. Но Быкова в редакции не оказалось, и мы искали Ирину Михайловну, чтобы передать Василию Владимировичу наши цветы, а она еще смеялась, мы все смеялись... Оба они с Ириной Михайловной были в то время очень молодые и красивые и уже любили друг друга, у меня даже сохранилась прекрасная фотография тех лет...

Василь Владимирович оказался очень закрытым человеком, абсолютно. Но информация ведь приходит не с одними лишь словами — у Быкова она шла от его облика, от его внутренней силы.

На практике в Гродно мы были месяц. Помню, как однажды все вместе пошли в какое-то кафе — Василь Владимирович считал, что говорить в редакции небезопасно. Как раз в то время был опубликован его «Круглянский мост», и в прессе с автором начали «воевать» бывшие партизаны. Тогда-то я и узнала, как живет Быков: утром он завтракает вместе с детьми, а потом они идут в школу, и там поносят имя их отца; узнала, что за Василем Владимировичем следят, ему угрожают, пытаются идеологически обрабатывать, в общем, узнала, что живет в вечном напряжении и словно в постоянной осаде. (Но у Быкова была еще та закваска — его невозможно было «обработать»!) Впрочем обо всем этом говорилось как-то вскользь, может быть, это рассказывала даже Ирина Михайловна... С Василем же Владимировичем мы больше говорили... Я даже не могу назвать это разговорами — это были скорее замечания, причем замечания очень точные, даже если речь шла о каком-то материале или журналисте. Например, был один редактор... не хочу называть его фамилии — он оказался очень симпатичным человеком, однако весьма погруженным в то конкретное время и сильно зависевшем от него. Я как-то сказала, что мне трудно точно так же бескомпромиссно разделить мир на две половины, трудно ненавидеть так же, как Василь Владимирович, говорила, что вижу в человеке прежде всего человека — любящего рыбку, цветы, дачу... Быков на это ответил: если понадобится, этот человек (фамилию которого не называю) на коленках доползет до Минска! Быков был очень бескомпромиссен. Это была бескомпромиссность военного времени, она была не совсем моей. Хотя в этом смысле поколению Быкова можно в чем-то даже позавидовать — мир для него был более ясен, понятия добра и зла были более персонифицированы, отслежены и препарированы. С другой же стороны этому поколению можно посочувствовать, поскольку художники в то время вынуждены были жить по очень строгим правилам.

¹ Свирский Г. На лобном месте: Литература нравственного сопротивления 1946—1986 гг. М.: Крук, 1998. С. 377-378.

А очень опасно так четко ограничивать искусство. Потому-то в своих произведениях они порой расплачивались за это.

Правда, говоря о Быкове и Адамовиче, надо еще отметить, что Александр Михайлович был более философским человеком. Знаете, как у Куприна: есть люди умнее своего таланта или есть люди талантливее своего ума. К числу первых принадлежал Адамович, к числу вторых, на мой взгляд, — Быков. Вся работа у него происходила внутри него самого — нам уже доставались глыбы: характеры, типы, тут он на нашем масштабе был, конечно, непревзойденным писателем, равного Быкову художника... Правда, тогда говорили о влиянии на его творчество Ремарка, еще кого-то, но при чем здесь это? — все это были общие идеи того времени...

За Быкавым сочаць ня толькі ў Гародні, але і ў Менску, куды ён часу ад часу прыязджае. Валянцін Тарас прыгадваў у гэтай сувязі:

«І мне, і Навуму [Н. Кісьліку. — С. Ш.], усім хлопцам з нашага, «кісьлікаўскага», кола сяброў трэба было прайсьці доўгую дарогу да Васіля, да ягоных крытэрыяў у жыцці і ў літаратуры, да ягонай грамадзянскай пазіцыі, ягонага стаўленьня да сьвету, у якім мы жылі. Хоць, здавалася, паміж ім і намі няма прынцыповай розьніцы, што мы поўныя аднадумцы. [...] А розьніца ў тым, што мы — Навум, я, Алег Сурскі, Мікола Крукоўскі, у значнай ступені нават Алесь Адамовіч, Рыгор Бардулін, Рыгор Бярозкін, усе тыя, хто і складаў «кісьлікаўскае» кола — хоць і стаялі пасля ХХ зьезду на пазіцыях антысталінізму, хоць і сьмяяліся з Мікіты-кукурузьніка, а пазьней з брывастага Леаніда Ільча, усё ж не адмаўлялі сістэму ў цэлым, заставаліся ў палоне ілюзій бальшавіцкай утопіі, спадзяваліся на нейкі «сацыялізм з чалавечым тварам». [...] У Васіля ніякіх ілюзій наконт сістэмы не было ні тады, ні раней [...]. А яшчэ была розьніца паміж нашай і ягонай ацэнкай Вялікай Айчыннай вайны — наша сыходзіла з пазіцыі савецкага патрыятызму, хоць мы і лічылі, што пра вайну трэба пісаць праўду, не прыхарошваць яе рамантычнымі мітамі, а Васілёва пазіцыя была пацыфіскай, ён не падзяляў вайну на справядлівую і несправядлівую — у ягоных вачох любая вайна ёсьць трагедыя для народа. Гэтыя свае погляды — і на савецкую сістэму, і на вайну — ён, калі стаў нам давяраць, выказаў без эквівокаў, называючы ўсе рэчы сваімі імёнамі, ад чаго нам рабілася крыху някавата, нават страшнавата, для нас яшчэ існавала мяжа, якую нельга пераступаць.

Савецкасьць — незвычайны феномен! Ведаеш пра жудасныя злачынствы «роднай улады», але аддзяляеш іх ад прыроды гэтае ўлады, ад яе першапачатковай сутнасьці, не адважваешся дадумаць да канца і прызнаць, што злачынная сама ўлада ў цэлым, і вінаваціш толькі асобных кепскіх ейных чыноўнікаў. Тое было хваробай не адно нашай, але і ўсіх тых, каго сёньня называюць «шасьцідзясятнікамі». І хоць гісторыкі літаратуры далучаюць і Васіля да генерацыі «шасьцідзясятнікаў», гэтых апошніх савецкіх ідэалістаў, ён ім ня быў. Ён быў сам па сабе. Але, паўтаруся, здаваўся нам адным з нас, толькі значна больш таленавітым, — магутнасьць ягонага таленту адчувалі мы ўсе, як адчуваеш сілавое поле высокавольтнай падстанцыі. Але тое ў ягоных творах, а ў побыце, у нашых пасядзелках у Навума ён нічым асабліва не вылучаўся, ня быў, што называецца, душою кампаніі. Душою кампаніі былі гаваруны накшталт мяне, Навума, Рыгора Бярозкіна — хто калі, у залежнасьці ад тэмы размовы і ступені «паддатасьці». А ў Васіля язык быў ня надта падвешаны, красамоўцам яго не назавеш, свае думкі ён фармуляваў, запінаючыся, марудна, і слухаць яго было часам цяжка. Ён гэта ведаў, і таму больш слухаў, чым гаварыў. Шкада, што мы ня ўмелі слухаць, асабліва я... [...]

Прыязджаючы ў Менск, Васіль абавязкова заходзіў да Навума, той па тэлефоне выклікаў мяне і іншых хлопцаў, і пачыналася гавэнда пра ўсё на сьвеце. Вядома, больш пра палітыку, пра тое, што дзеецца ў краіне, пра тое, што зноў вярнуліся старыя часы сталіншчыны. І вось аднойчы Васіль спытаў у Навума, ці зьвярнуў ён увагу на тое, што кожнага разу, як толькі мы сядзем за стол, пад вокнамі Навумавай кватэры паяўляецца белая «Волга» з антэнай? — «Якая «Волга»? —

здзівіўся Навум. — Я ня бачыў!..» — «А ты зірні ў вакно, — сказаў Васіль, — яна ўжо тут...» Навум і ўсе мы падышлі да акна: сапраўды, пад вокнамі, ну не зусім пад вокнамі, праз дарогу, стаяла белая «Волга». З антэнай. «Ну і што? — спытаў Навум. — Стаіць і стаіць!» — «А тое, што нас слухаюць», — сказаў Васіль. Навум недаверліва засьмяяўся: «З чаго ты ўзяў? У маім доме жывуць розныя начальнікі, той жа прэрэктар БДУ Малышаў. Мабыць, гэтая «Волга» прывозіць яго дадому на абед і чакае, пакуль ён абедзе. Ці каго іншага прывозіць». — «А я табе кажу, што нас слухаюць, — ціха казаў Васіль, — запісваюць. Тое не мае страхі, я ведаю дакладна. Ад каго, няважна... Так што, хлопцы, рабіце высновы!..»

Навум задумаўся, пачаў успамінаць, ці бачыў ён калі, каб у тую «Волгу» садзіўся прэрэктар БДУ альбо хто іншы з ягоных суседзяў. Ня ўспомніў! А ўспомніў, што не паяўлялася тут раней нікая «Волга». (Дзіўна, як гэта мы ўсе тады не заўважалі той «Волгі», пакуль Васіль нам яе не паказаў. Машын жа ў тыя часы было мала, ня тая безьліч, што цяпер, да таго ж вуліца Фрунзе была ў той час зусім ціхая, машыны па ёй амаль не хадзілі, — дзе былі нашы вочы?) Стала ясна, што «слухаць» нас пачалі таму, што ў кампанію ўвайшоў Быкаў — менавіта ён цікавіў «слухачоў».¹

Дарэчы, той жа Алесь Адамовіч, прыгадваючы сеўрукоўска-«правдинский» артыкул 1966 г., напіша пасля: «Ну ладно, напісал так напісал, дело сделано, карьера обеспечена, казалось бы, переходит к новым задачам. Но как оставить подранка, — этого они себе никогда не позволяют. Если уж гнать начали, то до конца. Или в «законченные диссиденты» (Быкова в Гродно иначе уже не именовали, как «белорусский Солженицын»), или за границу выполкать, но чтобы точка была поставлена».²

Таксама і Г. Сьвірскі засьведчыць: «Васіля Быкова некагда называли «белорусским Солженицыным»; по праву называли или нет, не думаю, однако, чтобы это облегчало его жизнь, особенно после изгнания Солженицына».³

Шмат пазьней, калі стануць вядомыя некаторыя падрабязнасьці гарадзенскага жыцьця Быкава, журналісты будуць у яго пытацца, чаму ён не эміграваў у той час? Ці думаў пра тое?.. Чэхаславацкі падзеі і наогул тое, што адбывалася ў лёсе Быкава, усё гэта не магло не прымусіць апальнага пісьменьніка задумацца пра сваю будучыню. Валянцін Блакіт успамінаў: «Многія чакалі, дый сам Васіль Уладзіміравіч па натуры ніколі ня быў вялікім аптымістам, што чэхаславацкі падзеі нададуць новае дыханьне антыбыкаўскай кампаніі, якая і без таго ўдосталь напсавала яму крыві і нерваў; і ён нават стаў падумаць усур'ёз аб пераездзе ў Вільню, куды клікалі літоўскія сябры: Прыбалтыка ёсьць Прыбалтыка...» Дарэчы, прыкладна ў тыя часы Быкаў неяк запытаўся ў В. Блакіта, ці не баіцца той «гэтак адкрыта, на людзях» сустракацца з ім? Але той «недаўменна і абсалютна шчыра здзівіўся: а што тут страшнага і незаконнага — мы ж ня змову супроць Савецкай улады ўчыняем?» У адказ Быкаў «нічога не сказаў, толькі ўсьміхнуўся неяк сумна і трохі загадкава».⁴

У сваю чаргу Генадзь Бураўкін успамінае:

— Васілю прапаноўвалі, і даволі настойліва — ня памятаю хто, але ня блізкія людзі — зьехаць за мяжу. Ён сам гаварыў мне пра гэта. Аднак казаў, што такога намеру ў яго няма, нават нягледзячы на тое, што яму было вельмі і вельмі цяжка.

Наогул, ня ведаю чаму, але ў нашых гаворках Васіль амаль ніколі ні на што ня скардзіўся. І тое, што яму цяжка, я больш разумеў сам, чым ён казаў мне пра тое. Напрыклад, аб некаторых дэталях яго гарадзенскага жыцьця я даведаўся ад іншых — і пра тое, што кідалі камень у яго вакно, калі ён яшчэ жыў на вуліцы Кашаваго, і пра тое, што ягоных дзяцей папракалі ў школе тым, што іх бацька ледзь не пры-

¹ Тарас В. Дарога да Васіля // Наш Быкаў. С. 64-65, 66-67.

² Адамовіч А. Так они нами руководили // Литературная газета. 1990. 2 мая.

³ Свирский Г. На лобном месте. С. 377.

⁴ Блакіт В. «З даўняй, гродзенскаю прыязнасьцю...» // Наш Быкаў. С. 87, 89-90.

служнік Адэнаўэра. Гэта я сьпяраша чуў ад іншых, і толькі потым Васіль пацвярджай, калі я пытаўся: «Сапраўды такое было?» — «Так, было». Але на гэтыя тэмы ён не любіў гаварыць — адмахваўся: «Ай, ня будзем пра гэта».

Сам Быкаў, здаецца, толькі аднойчы агучыць адну з важных — але, здаецца, усё-такі негалоўных — прычынаў, чаму застаўся ў той час на Радзіме, — адказваючы на пытаньне журналіста Дарыю Ферцыліо з італьянскай газеты «Corriere della Sera» пра аналогію з Салжаніцыным, у прыватнасьці, скажа: «Нас аб'яднае хрысціянскі настрой. Его вынудили эмигрировать, а со мной поступили по-другому — предоставили возможность путешествовать, точно зная, что я попрошу политического убежища за границей. А я приводил их в изумление, каждый раз возвращаясь в Беларусь. Однако делал это по одной причине — я любил женщину, которая теперь является моей женой и, конечно же, не мог уехать, не забрав ее с собой».¹

Размова ішла пра Ірыну Міхайлаўну Быкаву (Сувораву). Пра яе Васіль Уладзіміравіч напіша ў сваёй апошняй кнізе: «Ірыну я ведаў з яе студэнцкіх гадоў, як яна прыезджала ў Горадню на практыку з журфаку БДУ. Неўзабаве пасля таго я апынуўся другім разам у войску, зьехаў на Далёкі Усход, а Ірына, скончыўшы вучобу, выйшла замуж, нарадзіла сынка Сярожку і амаль да самай пенсіі прарабіла ў «Гродненской правде». Тамсама я яе і застаў на другі раз, вярнуўшыся з войску. Ірына адной з першых у рэдакцыі адзначыла мае літаратурныя спробы, выявіўшы адмысловыя веды і дасканалы літаратурны густ. Пасля яна паслугоўвала мне таксама ў якасьці машыністкі-друкаркі і першага крытыка маіх твораў. Я быў ёй удзячны за ўсё, і тая ўдзячнасьць пакрысе перарасла ў сталае пачуцьцё. Пачуцьцё тое набыло пэўны характар, калі я трапіў у чорную паласу літаратурна-палітычных зьдзекаў, калі гарадзенскае начальства і шмат якія з маіх калегаў-пісьменьнікаў і журналістаў пачалі праяўляць да мяне непрыязь. Ірына стаяла на сваім, падтрымлівала і верыла ў мой шчаслівы літаратурны лёс, хаця з кожным годам рабіць тое выпадала ўсё болей складана. Важна яшчэ і тое, што толькі двое нас у рэдакцыі былі беспартыйныя. Як астатнія пачыналі засядаць на сваіх рытуальных партсходах, мы выпраўляліся на прыроду, якую Ірына любіла з няўрымсьлівасьцю гараджанкі».²

Але, трэба думаць, была і іншая, мабыць, у сапраўднасьці болей значная прычына. Так падчас іншага інтэрв'ю, адказваючы на пытаньне, ці думаў ён калі-небудзь эміграваць, Васіль Уладзіміравіч сказаў: «Нет, прежде, когда, видимо, действительно стоило уехать, это было нереально. [...] Но изгнание или эмиграция — это не выход для писателя. Я знал некоторых эмигрантов, которые обрели определенное благополучие, обеспеченность, недоступные в этой стране, но душевного спокойствия, счастья они там не нашли. Более того: я не знаю ни одного писателя-эмигранта, который нашел бы себя в эмиграции, сказал бы, что он доволен. И дело не только в ностальгии. Есть еще чувство неуместности. Я, например, долгое время жил на Дальнем Востоке. И чувствовал свою неуместность там. Может быть, это дает знать о себе генная память. И что касается меня — чем дальше на запад, тем больше я ощущаю себя дома. Восток мне противопоказан. Но это вовсе не значит, что мне следует уехать на Запад. Вот вы упомянули Дмитрия Сергеевича Лихачева. Так он как раз говорил: надо жить оседло, надо жить дома. Это точно!»³

Дарэчы, па ўспамінах блізкай да В. Някрасава Раісы Арловой, Віктар Плато-

¹ Василь Быков в Россию не уезжает // Белорусская деловая газета. 2000. 1 февр.

² Доўгая дарога дадому. С. 396—397.

³ «В моей памяти много печали» / Инт. С. Шапрана с В. Быковым // Знамя юности. 1991. 4 июля.

⁴ Орлова Р., Копелев Л. Виктор Некрасов. Встречи и письма // Некрасов В. По обе стороны океана. Записки зеваки. Саперлипопет, или Если б да кабы, да во рту росли грибы... М.: Художественная литература, 1991. С. 378.

навіч не называў эміграцыю няшчасьцем, «хотя явно, — и чем дальше шло время, тем больше тосковал по родине. И, конечно, ощущал отсутствие читателей».⁴

Справа, трэба думаць, у тым, што Быкаў, як і кожны пісьменьнік, пісаў менавіта дзеля таго, каб яго чыталі. Ён быў толькі літаратарам, пісьменьнікам філасофскага напрамку, а не змагаром, барацьбітом з савецкім рэжымам (грамадскім дзеячам ён стане шмат пазьней — пачынаючы з другой паловы 80-х г. і перш за ўсё ў сувязі з гарбачоўскай перабудовай, а затым і ўзьнікненьнем Беларускага народнага фронту). Ён практычна ніколі ў жыцьці не пісаў, што называецца, у стол (толькі ў другой палове 90-х напіша аповесьць «Час шакалаў» («Афганец»), якую ня стане друкаваць), у адпаведнасьці з прынцыпам, што літаратура павінна стварацца да канкрэтнага часу — у артыкуле памяці А. Твардоўскага Быкаў напіша: «Ён часта напамінаў аб вядомай у літаратуры ісьціне, што галоўным крытэрыем вартасьці любой кнігі зьяўляецца ступень абавязковасьці яе паяўленьня ў даны час».¹

А ў лісьце да А. Адамовіча прызнаецца яшчэ ў 1968 г.: «Что же касается меня, то я стараюсь, когда пишу, лишь донести в возможной для меня эстетической степени мою мысль, идею, вовсе не заботясь о том, как это будет расценено. Единственно, чего мне хочется, — это быть напечатанным, без чего, как известно, литературный факт не может считаться состоявшимся. Но и это с каждым годом становится все более трудным делом. Видимо, придет (если уже не пришло) время писать в стол, работать впрок. А там будет видно. Но ведь мы белорусы, а значит боягузы и лентяи, к тому же честолюбцы — нам подавай конечный результат. В этом, каюсь, грешен и я. В столе пусто».²

Васіль Уладзіміравіч, напэўна, і згаджаецца з іезуіцкай праўкай шмат якіх сваіх твораў — каб яны хоць у пакалечаным выглядзе, аднак убачылі свет. Напрыканцы 80-х ён прызнаецца: «Мне, например, долгие годы не удавалось опубликовать ни одной вещи, которая бы не была испохаблена редактурой. Степень этой испохабленности зависела от многих причин, в том числе и от уступчивости автора тоже. Потому что в конце концов автор мог не издавать своей вещи, прекратить печатание. Но часто получалось так, что автор к моменту публикации был предельно истерзан, лишен сил и надежд, воля его была подавлена, все было немилко — лишь бы закончилось поскорее...»³

Да таго ж Быкаў ніколі ня быў зусім, што называецца, прыціснутым да сьцяны — як тыя ж А. Салжаніцын, В. Някрасаў ці У. Вайновіч, якіх у поўным сэнсе эміграваць вымусілі... Нездарма шмат пазьней Васіль Уладзіміравіч напіша: «В том, что В. Некрасов оказался на Западе, не столько его вина, сколько беда, потому как здесь ему были созданы такие условия, что человек, элементарно уважающий себя, просто не мог существовать. [...] Когда писателя по наущению властей подкарауливают на улице, избивают, когда в его квартире производят обыск, длящийся непрерывно почти двое суток, когда конфискуется его архив, написанное, задуманное, то ему физически существовать в этом обществе становится невозможно и он уезжает, — хоть куда-нибудь... Пример Некрасова — не единственный, к сожалению. В журнале «Театр» напечатана весьма примечательная стенограмма двух заседаний — драматическая история Любимова и Театра на Таганке. Я думаю, что человеку, прочитавшему эту стенограмму или материалы суда над Бродским (в «Огоньке»), сразу станет ясно, в каких условиях работали режиссер и его театр, в каких условиях жил поэт. Можно ли в таком случае, как у нас это делалось, с легким сердцем обвинять в чем-либо художника? Мне думается, что если он не соглашается стать покорным ничтожеством, то должен

¹ Быкаў В. Пухам табе зямля! // Літаратура і мастацтва. 1971. 24 сьнеж.

² З ліста ад 29 верас. 1968 г. Хатні архіў А. Адамовіча.

³ Быков В. Под знаком перемен // Литературная газета. 1989. 18 янв.

реагировать доступным для себя образом. При этом следует иметь в виду, что широкая общественность мало что знает. Истинный механизм происшедшего, конечно, тщательно скрывался, травля совершалась втайне, и пресса злорадно выдавала только печальное следствие, тщательно скрывая его причины».¹ Вельмі істотнай здаецца гэтая быкаўская фармулёўка: «В том, что В. Некрасов оказался на Западе, не столько его вина...» Для чалавека, які рос і выхоўваўся ў СССР, эміграцыя бачылася, здаецца, менавіта «віной».

Аднак трэба браць у разлік некалькі, як падаецца, істотных момантаў. Па-першае, усё-такі ў Беларускай ССР былі сваё кіраўніцтва і свая палітыка, якая хай і ненашмат, але адрозьнівалася ад палітыкі Старой плошчы і Лубянкi. І тут, у Беларусі, у Быкава былі свае прыхільнікі і свае абаронцы — як сярод літаратараў і кіраўніцтва СП, так і ў самой уладзе. Да таго ж нельга выключаць, што сістэму «працы» з беларускім пісьменьнікам саюзнага ЦК і КДБ выпрацоўвалі ў тым ліку на прыкладзе змаганьня зноў жа з А. Салжаніцыным, які хоць і знаходзіўся ў больш цяжкім, чым Быкаў, становішчы, аднак, дарэчы, таксама не эміграваў. І калі ў Аляксандра Ісаевіча не было літаратурных «заслуг» перад савецкай уладай, дык Быкаву яго крытыкі аб іх неаднойчы нагадвалі — аб «Жураўліным крыку», «Трэцяй ракеце», «Альпійскай баладзе» нарэшце. Трэба думаць, ад іх аўтара партыя чакала чагосьці падобнага, а ніяк не таго, што было напісана ім пасьяля. І таму, верагодна, улада не лічыла беларускага пісьменьніка канчаткова «страчаным». Заўважым таксама, што, у адрозьненне ад Салжаніцына, Быкаў вельмі працяглы час заставаўся па сутнасці непублічным чалавекам — ён не рабіў гучных заяваў, не даваў «антысавецкіх» інтэрв'ю заходнім карэспандэнтам, таемна не перапраўляў за мяжу сваіх твораў, адкрыта супраць савецкай сістэмы не выступаў. Быкаў у гэтым сэнсе быў небясьпечны толькі як літаратар, які — чакала ад яго ўлада — вось-вось павінен зразумець свае «памылкі» і «выправіцца». І, мабыць, таму, што яму не закручвалі гайкі так, як гэта рабілі з Салжаніцыным, які практычна ня меў магчымасці друкавацца ў СССР, у гарадзенскага пісьменьніка заўсёды заставаўся маленечкі, але манеўр — манеўр для творчасці. І, напэўна, таму, што яму пакідалі магчымасць ня толькі пісаць, але нават друкаваць кожны свой новы твор (хай падчас толькі ў часопісным выглядзе), ён, здаецца, і заставаўся на радзіме, як сам пасьяля сказаў, пісаць «с воодушевлением от намерения перехитрить цензуру».² Справядлівым падаецца ў сувязі з гэтым назіраньне М. Тычыны: «Яго не судзілі, як многіх, не «выдваралі», як А. Салжаніцына, І. Бродскага, М. Шамякіна, Э. Неізьвестнага, В. Някрасава, В. Аксёнава, У. Максімава, А. Таркоўскага, Ю. Любімава, не прымусілі стаць «унутраным эмігрантам» і пісаць «у стол». Разбэсьціць падачкамі з царскага стала яго не ўдалося, як гэта здаралася з тымі, хто занадта наблізіўся да палітыканаў і дачаснікаў, зьвязаўшы свой пісьменьніцкі лёс са зьменьлівай кан'юктурой. Хаця спробы былі, як і бясконцыя намаганьні запалохаць, абылгаць. Але быў яшчэ жывы А. Твардоўскі, і «новаміраўскае» супраціўленьне афіцыйнай лініі на рэабілітацыю сталінізму не слабела, і В. Быкаў меў магчымасць, як і раней, рэгулярна і метадычна, «залп за залпам», аповесьць за аповесьцю, абстрэльваць глыбокія тылы антычалавечнай і амаральнай камандна-адміністрацыйнай сістэмы. Новыя творы Быкава, ня менш вострыя, праўдзівыя, трагічныя, чым раньнія, успрымаліся чытачом як апошняя надзея на паратунак ад густога і вязкага наплыву застойнага балота. Чытач напружана сачыў за гэтым ледзьве не адзінаборствам пісьменьніка і Сістэмы, якое ішло на полі ваеннай праблематыкі».³

Ёсьць і яшчэ адзін вельмі істотны момант, пра які шмат пазьней напіша Васіль Уладзіміравіч: «Моральна нізкай по суті была вся система, а то, что случилось со мной, было лишь частным проявлением этой всемогущей и всеохватной системы.

¹ Быков В. Под знаком перемен.

² Шапран С. Жизнь — это подарок от Бога. Единственный / Инт. с В. Быковым // Белорусская деловая газета. 2001. 5 янв.

³ Тычына М. Адна праўда застанеца // Быкаў В. Зб. тв.: У 6 т. Мн.: Мастацкая літаратура, 1992. Т. 1. С. 13.

Хотя, как теперь потяжу, это были уже ослабленные ее реакции, иногда их имитация ради «отбытия номера» со стороны карательных органов, ведь еще несколько десятилетий назад таких, как Быков, Карпюк, Адамович, десятками свозили в Куропаты, где они остались лежать и поныне».¹ І ў другі раз выкажа меркаваньне, што больш за тое — улада была зацікаўлена ў яго эміграцыі: «Сьпецслужбамі былі распрацаваны дзясяткі сцэнарыёў маіх уцёкаў на Захад. Ну вось прыклад. Званок з Парыжу. Невядомы мне чалавек прапануе выдаць у Францыі ўсё, што мной напісана. Аж шэсьць тамоў. Я прапаную «Мёртвым не баліць». Ён настойвае — давайце ўсё, што ёсьць, абяцае вельмі вялікія грошы. Праз нейкі час я прыязджаю ў Парыж, цікаўлюся наконт названага мне выдавецтва. Ніхто пра яго ня чуў. Праверылі па кампутары — няма і ніколі не было. Такім чынам, разьлік быў на тое, што я куплюся на астранамічныя ганарары, мяне ўдасца выманіць за мяжу, а потым абвесьціць здраднікам.

Другая схема. З Масквы, з Саюзу пісьменьнікаў тэлефануюць: ёсьць прапанова наравіць вас разам з Аляксандрам Чакоўскім у Заходнюю Германію. У тыя гады для раскрытыкаванага пісьменьніка такія камандзіроўкі маглі паказацца фантастыкай. Едзем у Мюнхен.

Падчас такіх візітаў звычайна не бывала ніводнай вольнай хвіліны, кроку ня зробіш без кантролю. А тут... Чакоўскі раптам зьнікае, я застаюся сам на сам з «буржуазным сьветам». Ідзі куды хочаш. Да мяне пачынаюць падыходзіць нейкія людзі, робяць цікавыя прапановы...

Нябожчык Барыс Сачанка, сьветлая яму памяць, ведаў усё і пра ўсіх, і калі ў часы перабудовы ён публічна заявіў, што ўлады рабілі ўсё магчымае, каб Быкаў стаў «невозвращенцем», у мяне не было ніякіх падставаў яму ня верыць.

У нашай краіне заўсёды пыталіся капіраваць Маскву. Праўда, пераважна копіі атрымліваліся нейкія вельмі гратэскныя, правінцыяльныя. Расія абвесьціла дысідэнтам Салжаніцына, у Беларусі гэты крыж хацелі ўзваліць на мяне. Не атрымалася».²

Так ці інакш, але важна, што Быкаў выстаў, змог выстаць у гэтым адзінаборстве з сістэмай. Нездарма Ігар Дзядкоў назаве сваю кнігу пра Васіля Быкава «Повесть о человеке, который выстоял». І недарэмна і справядліва напіша Алесь Адамовіч: «Мы удивляемся, что дуэль и смерть Пушкина, Лермонтова порой для читателя интересней самих произведений. Конечно, обидно за самого читателя. Но это должно нас сориентировать и на ту истину, что читатель наш от писателя ждет не одних произведений, но и жизни. Примера жизни. Цепочка: родился, учился, награжден, награжден, награжден, похоронен с почестями — хотя и бывает и у хороших писателей, но обычно не у тех, чье имя становится «знаком».

Сколько их, кого, как Тарковского, чиновная машина вытолкала за пределы Родины. Быков устоял, удержался — солдат! — и он тем самым как бы и в контексте тех судеб, выражение их, но в качестве победителя, а не побежденного.

Да, Быков себя с русской исповедальной прозой видит в одном ряду. Она ему подсказала его собственный путь. По которому он пошел и пошел, поведя в чем-то за собой всю «военную» советскую литературу. [...]

И Тарковский, и Некрасов — не устояли перед нажимом [...].

А был один, который устоял. Хотя нажим и удары были сильнее. И тоже был некто, кто хотел и старался воевать, чтобы вытолкнуть и Быкова туда же (о нем речь). Удалось бы, этот деятель получил бы сильное оправдание своим стараниям, политическое и моральное: видите, я прав был, что гнал его, — диссидент!

Не удалось сделать из Быкова диссидента».³

Працяг будзе.

¹ Шапран С. «Был и остаюсь гражданином своей страны» / Инт. с В. Быковым // Белорусская деловая газета. 2002. 4 дек.

² Па Богу і людзям сэнс жыцця чалавечага ў тым, каб жыць. Высока / Инт. А. Тамковіча з В. Быковым // Свободные новости. 1999. 25 июня — 2 июля.

³ Адамович А. Из «зеленой тетради» // Вопросы литературы. 2001. № 4. С. 283-284, 287.